
**Critical Analysis of Political Discourse in Khaje
Nizamolmulktusi's Siasatnameh**

Mokhtar Ebrahimi; Assistant Professor of Shahid Chamran University
of Ahwaz*

Fatemeh Hayatdavoodi; PhD. Candidate of Persian Language and
Literature, Shahid Chamran University of Ahwaz

1. Introduction

Critical discourse analysis is one of the new approaches in literary studies that examines the text in relation to social, political, cultural, historical and situational conditions. In this approach, the text is considered a social action that is related to power, ideology and discourse. In fact, in critical analysis, the critical discourse goes beyond the linguistic description of the work and achieves the meaning of the work according to the situational, cultural, social, political and historical contexts.

Since the language of Khajeh Nizamolmulktusi in the Siasatnameh is based on his thirty years of experience in the field of governance, which was greatly influenced by the social conditions of the author's time, examining the discourse of this text can be very important.

Soltani describes Norman Fairclough's approach as follows:

"One of the branches of critical analysis is discourse that looks at language as a social action and has three parts: first, that language and society do not have an external and separate relationship and are a form of socio-linguistic phenomena; second, language is a social process, and a text is both the product of the production process and the source of the interpretation process. In the process of production and interpretation, the speaker and the audience both share common linguistic knowledge, values and assumptions; third, the process of production and interpretation is affected by both social factors."

* Corresponding author.

E-mail: m.ebrahimi@scu.ac.ir.

Date received: 23/02/2020

DOI: 10.22103/jll.2021.15488.2761

Date accepted: 04/11/2020

(Soltani, 1392: 60)

To analyze the relationship between text and production processes, the method of critical discourse analysis is to pay attention to three dimensions:

1) Description: Text analysis → Production Process

2) Interpretation: Analysis of discourse → practice

Interpretation process

3) Explanation: social action analysis → Interpret social conditions. At the descriptive stage, the analysis of the linguistic features of the text shows how words, grammar, and sentence coherence form a discourse. The discourse action stage answers the question of how the text shapes social action and how it is influenced by it. In this analysis, the textual backgrounds of the text are considered. In the stage of studying social behavior, the researcher's interpretive power recognizes the relationship between structures and cultural and social approach. (Arabzadeh et al., 1395: 3 and 4)

2. Methodology

There are various models for analyzing literary texts, one of which is critical analysis of discourse. In this analysis, the researcher expands his analysis of construction to meaning and describes the communication processes of the texts, which we have also achieved in this research.

The research method is descriptive-analytical; in this way, first the text of the policy of Khajeh Nizamolmulk will be studied and then by researching the texts and reading books and articles, the processes will be extracted according to the Halliday's pattern-oriented order and samples will be extracted and the contents will be analyzed and explained. At the end, the obtained results will be explained by classifying the receipts and the recorded information.

3. Discussion

Critical discourse analysis is the transfer of the concept of structure from the sentence level and grammatical relations such as verb, subject and object to the larger text level and all its attention is focused on its functional language in addition to explaining the structural units within a text. (Mills, 1388: 71)

In his critical discourse approach, which is the basis of our

analysis in this article, Norman Fairclough has used the theories of a number of socially critical theorists, such as Foucault's discourse order. According to him, discourse analysis is divided into three levels of description, interpretation and explanation. At the descriptive level, linguistic analysis is done in the form of vocabulary, grammar, phonetic system and coherence. At the level of interpretation, the interaction between the production process and the interpretation of the text is discussed, and at the level of explanation, the social contexts of the text are discussed. As a result, some linguists consider discourse analysis to be the study of the function or structure of a sentence and the discovery and description of its relations, which do not pay attention only to the grammatical and lexical elements of the sentence; rather, it goes beyond factors outside the text, situational context, cultural, social, and the like. (Fairclough, 1387: 10)

According to Fairclough, a multi-role look at the text is necessary as this method of study is included in Halliday's order; Because, according to Holliday, the different roles of language manifest themselves in different sub-roles, which are organized according to three basic meanings:

1) The role of thinkers that allows one to talk about one's experiences of the world.

2) The interpersonal role that the individual expresses both his / her attitude and the relationship between himself / herself and the audience during speech participation, and uses techniques such as informing or persuading, for example.

3) The role of a text in which a person arranges his language in accordance with other texts. (Aghagolzadeh, 1390: 89-90)

In this text, we also examine the role of thinkers in the Siasatnameh to extract, through this role, the meaning that Khajeh Nizamolmulk offers in relation to government discourse. Thought processes are divided into six processes, which are summarized as follows:

1) Material process: Any physical action that implies doing something or an event is considered a material process; Verbs such as going, making, coming, and writing are from this process. (Holliday and Mattison, 2014: 179-200)

2) Mental processes: These processes are related to our experience

of the conscious and inner world; while material processes are related to our experience of the outside world. Mental processes involve perception, cognition, and mental reactions, and are accompanied by actions such as understanding, thinking, wanting, making decisions, loving, fearing, and so on.

3) Relational processes: are processes that are related to description or identification; as the relationship between two things or two phenomena is expressed in the form of a relational process and using relational verbs and usually the verb "to be". Relational processes are expressed with relational verbs such as being, becoming, appearing, becoming, and so on. (Holliday, 2014: 210-228)

4) Behavioral process: Any kind of physical and mental behavior of humans or any other living thing is related to the behavioral process. This process has a participant called the behaviorist. (Holliday, 2014: 248)

5) Expressive process: As its name suggests, is any kind of action that is of the type of saying; Verbs such as saying, explaining, asking, and commanding have a verbal process. (Holliday, 2014: 253)

6) Existential process: refers to the process that speaks about the existence or non-existence of something or someone or a phenomenon. The verbs used in this type of process include being, appearing, and being. (Holliday, 2014: 256)

Hence, role-oriented theory is a cognitive approach that expresses human experiences through the transient system of language. In Halliday's systematic role-playing order, the role of thinkers is of particular importance in the transmission of experiences. The application of thought-provoking processes, including material, mental, relational, behavioral, existential and expressive, is manifested through action And the purpose of this study is to study the policy paper of Khajeh Nizamolmulk using role-playing variables, which has been made possible by researching the physiology of this text and identifying and determining the types of processes based on the role and meaning; Therefore, determining the frequency of current processes and how they are used in this text can be considered as a stylistic indicator.

4. Conclusion

Critical discourse analysis is one of the new approaches in literary studies in which the critic goes beyond the linguistic description of the work and achieves the meaning of the work according to the situational, cultural, social, political and historical contexts.

Since the language of Khajeh Nizamolmulk in the Siasatnameh is the result of his experiences in the field of governance and is influenced by the social conditions of the author's time, the study of the discourse of this text can be very important that we also come to the conclusion by examining the text of the Siasatnameh that it is very different from the research that has been done in the field of power discourse and dealing with the opposition about the Siasatnameh of Khajeh Nizamolmulk. In fact, in this study, using the model of critical discourse analysis, we have expanded our analysis of construction to meaning and described the role-playing processes of thinkers that allow the individual to talk about his experiences of the world, so that through this role, the meaning that Khajeh Nizamolmulk presents in relation to the government discourse should be extracted.

Considering the frequency of processes, most of the processes in this text belong to the king, which indicates the centrality of the king and the centralist system in the government discourse of the policy. In fact, the Siasatnameh is a text in order to maintain the governmental structure of its time, emphasizing the legitimacy and selection of the ruler and his limits and powers, and the welfare of the subjects and the country. In general, in the Siasatnameh of Khajeh Nizamolmulk, the ways and means of maintaining the authority and legitimacy of political power are presented to the ruler; In fact, the center of interpretation of the Siasatnameh of the ruling power and expressing the way of governing and legitimizing the ruling government has been one of the goals of Khajeh Nizamolmulk in drafting the Siasatnameh, which we also reached by examining the structure of this book.

After the king, most of the processes are related to messenger, dude, minister, people, spies, etc. Although they are not comparable in number to the king-related processes; But on the other hand, it shows the importance of these pillars of government from the point of

view of Khajeh Nizamolmulk Tusi. The verbs used for these processes each depict their characteristics in a way that reflects the author's realistic, descriptive, dynamic view of the actions associated with them, as well as their effective role in connection with the king. Hence we can consider him a pragmatic and realistic thinker.

Khajeh Nizamolmulk has mostly mentioned the actions related to the characters as positive, which in itself was an effective way to establish the ruling government of the society, which tried to positively introduce the members of the government to them in a positive way and form a government with peace and quiet. Slowly; because the members of the government have an essential role in helping the king and the development of the society, and without them, it is impossible for a person to run the society.

Keywords: Siasatnameh, Khaje Nizamolmulk Tusi, Discourse Analysis, Government, Holliday.

References [in Persian]:

- Aghagolzadeh, Ferdows (2011), *Critical Discourse Analysis*, Tehran: Scientific and Cultural.
- Islami, Ruhollah; Khajehsaravi, Gholamreza (2013), "Power Technologies in the Siasatnameh of Khajeh Nizamolmulk", *Quarterly Journal of Strategic Policy Research*, First Year, No. 4, Spring, 26-21.
- Akbari, Ahmad Reza (2008), "Khajeh Nizamolmulk and the philosophy of writing a Siasatnameh", *Book of the Month of History and Geography*, Twelfth Year, Ninth Issue, 103-101.
- Ekvani, Hamdelah (2019), "Policy writing and discourse rotation of political thought; Sir Al-Muluk Speech Action Analysis, *Two Scientific Quarterly, Theoretical Policy Research*, No. 25, Spring and Summer, 156-125.
- Bayhaqi, Abolhassan Ali yebne zeyd (1982), *History of Bayhaqi*, edited by Ahmad Bahmanyar, Tehran: Foroughi.
- Petroshefsky, Ilya Pavlovich (1975), *Islam in Iran from Emigration to the End of the Ninth Century*, translated by Karim Keshavarz, Tehran: Payam.

-
- Pira, Fatemeh (2008), "Gender and Power in the Siasatnameh of Khajeh Nizamolmulk", *Journal of Women's Research*, Volume 6, Number 3, Fall, 169-155.
- Khajeh Nizamolmulk, Abu Ali Hassan Ibn Ali (1965), *Siasatnameh, with margins and notes and allusions of the late Allama Mohammad Qazvini*, second edition, Tehran: Zavar.
- Soltani, Seyed Ali Asghar (2013), *Power, Discourse and Language*, Fourth Edition, Tehran: Ney.
- Ravandi, Mohammad Ibn Ali Suleyman (1985), *Rahatossodor and Ayatossodor in the history of Al-Saljuq*, edited by Mohammad Iqbal, Tehran: Amirkabir.
- Razavi, Seyed Abolfazl (2009), *City, Politics and Economy in the Ilkhanan*, Tehran: Center.
- Zarrinkoob, Abdolhossein (2005), *Roozgaran, History of Iran*, seventh edition, Tehran: Sokhan.
- Safa, Zabihollah (1990), *History of Iranian Literature*, Volume 2, Tehran: Ferdows Publications.
- Safi, Omid (2010), *Knowledge Policy in the Islamic World*, translated by Mojtaba Fazeli, Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies.
- Tabatabai, Javad (2018), *Khajeh Nizamolmulk Tusi, Speech in the Cultural Continuity of Iran*, Second Edition, Tehran: Minuyeh Kherad.
- Arabzadeh, Fatemeh; Hayati, Zahra; Ishani, Tahereh (2016), "Critical Analysis of Government Discourse in the First Chapter of Saadi bostan", *Scientific-Research Quarterly of Persian Language and Literature*, No. 42, Fall, 1-30.
- Fairclough, Norman (2008), *Critical Analysis of Discourse*, translated by Fatemeh Shayesteh Piran et al. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance and Media Studies and Research Center.
- Fouco, Michel (2010), *Philosophy Theater*, translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney.
- Fooladi, Mahnaz (2004), *The Impact of the Mongol Invasion and Rule on Persian Poetry*, Master Thesis, Faculty of Literature, Languages and History, Al-Zahra University.

Ghadimi Gheydari, Abbas; Ghanei Zavaregh, Ali (2017), "Dissent in Polity paper, Analysis of the Discourse of Dealing with the Opposition in the Thought of Khajeh Nizamolmulk", Quarterly Journal of Political Thought in Islam, No. 13, Fall, 68-37.

Mills, Sara (2009), *Discourse*, translated by Fattah Mohammadi, Tehran: Third Millennium.

نشریه نشر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۴۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

تحلیل انتقادی گفتمان حکومت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی (علمی - پژوهشی)*

دکتر مختار ابراهیمی^۱، فاطمه حیات‌داوودی^۲

چکیده

دیدگاهی که خواجه نظام‌الملک در کتاب سیاست‌نامه در عرصه حکومت‌داری بیان می‌کند، تبلور تجربیات سی ساله وی در عرصه حکومت‌داری است که در تمام فصول این کتاب نحوه مشروعیت‌بخشی و گزینش حاکم و حدود و اختیارات وی در مرکز توجه قرار دارد. این متن به استثنای حکایت‌ها شامل ۵۲۴ فرآیند است که با توجه به اینکه تیپ‌های شخصیتی شاه، رسول، ندیم، وزیر، رعیت، مشرفان بیشترین بخش فرآیندها را تشکیل می‌دهند، در این پژوهش نیز به بررسی این شش تیپ شخصیتی در سیاست‌نامه پرداخته شده است؛ بسامد فرآیندهای متعلق به هر یک از شخصیت‌ها عبارتند از: ۲۴۸ فرآیند شاه، ۴۹ فرآیند رسول، ۴۰ فرآیند ندیم، ۳۳ فرآیند وزیر، ۳۲ فرآیند رعیت و ۲۷ فرآیند مشرفان. در کل بیشتر فرآیندها درباره پادشاه است که شامل ۴۷٪ از کل فرآیندها است و نشان‌دهنده دغدغه خواجه نظام‌الملک درباره حاکم جامعه است و بیشترین فرآیندهای مربوط به شاه فرآیند مادی است. این نوع فرآیندها مبتنی بر انجام کاری است و عاملیت کنش‌گر خود را نشان می‌دهد. تعداد بالای فرآیند مادی در فرآیندهای متعلق به شاه خبر از عاملیت بالای این شخص در نظر خواجه نظام‌الملک و کنش‌گری شاه در جامعه مورد نظر او دارد. به عبارت دیگر حکایت‌ها و مواعظ در این کتاب مربوط به شاه و شیوه حکومت‌داری وی است. البته رابطه حکومت و ارکان جامعه نیز در این متن طرح شده است. از میان نظریه‌های موجود

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۱۲/۰۴

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۰۸/۱۴

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: m.ebrahimi@scu.ac.ir.

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران.

DOI: 10.22103/jll.2021.15488.2761

در تحلیل انتقادی گفتمان، مبانی روش‌شناسی «نورمن فرکلاف» انتخاب شده است. کسی که تحلیل خود را بر پایه دستور نقش‌گرای هالیدی در سه بعد متن، گفتمان و جامعه انجام می‌دهد. نتایج پژوهش نشان‌دهنده این است که هر چند سیاست‌نامه متنی در جهت مشروعیت‌بخشی به حکومت حاکم بر جامعه است، نگاه خواجه نظام‌الملک به حکومت با تأکید بر نقش اساسی پادشاه قابل توجه است. این دریافت از کنار هم گذاری داده‌های تحلیل گفتمان و شرایط اجتماعی دوره خواجه نظام‌الملک به دست آمده است.

واژه‌های کلیدی: سیاست‌نامه، خواجه نظام‌الملک، تحلیل گفتمان، حکومت، هالیدی.

۱- مقدمه

تحلیل انتقادی گفتمان از رویکردهای نوین در مطالعات ادبی است که متن را در پیوند با شرایط اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی و موقعیتی بررسی می‌کند. در این رویکرد متن یک عمل اجتماعی در نظر گرفته می‌شود که با قدرت، ایدئولوژی و گفتمان پیوند دارد. در واقع در تحلیل انتقادی گفتمان منتقد از توصیف زبانی اثر فراتر می‌رود و با توجه به بافت‌های موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و تاریخی به معنای اثر دست می‌یابد. از آنجا که زبان خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه برگرفته از تجربیات سی ساله وی در عرصه حکومت‌داری است که شرایط اجتماعی زمان نویسنده تأثیر فراوانی بر آن داشته، بررسی گفتمان این متن می‌تواند حائز اهمیت بسیار باشد. رویکرد نورمن فرکلاف «یکی از شاخه‌های تحلیل انتقادی گفتمان است که به زبان به عنوان یک عمل اجتماعی می‌نگرد و دارای سه بخش است: نخست اینکه زبان و جامعه، یک رابطه بیرونی و مجزا ندارند و شکلی از پدیده‌های اجتماعی-زبانی هستند؛ دوم اینکه زبان یک فرآیند اجتماعی است و یک متن هم محصول فرآیند تولید است و هم منبع فرآیند تفسیر. در فرآیند تولید و تفسیر، گوینده و مخاطب، هر دو از دانش زبانی، ارزش‌ها و پیش فرض‌های مشترکی بهره می‌گیرند؛ سوم اینکه فرآیند تولید و تفسیر هر دو از عوامل اجتماعی تأثیر می‌پذیرد.» (سلطانی، ۱۳۹۲: ۶۰)

در واقع «برای تحلیل ارتباط متن با فرآیندهای تولیدی شیوه تحلیل گفتمان انتقادی توجه به سه بعد است:

(۱) توصیف: تحلیل متن	←	فرآیند تولید
(۲) تفسیر: تحلیل عمل گفتمانی	←	فرآیند تفسیر
(۳) تبیین: تحلیل عمل اجتماعی	←	شرایط اجتماعی تفسیر

در مرحله توصیف، تحلیل ویژگی‌های زبانی متن نشان می‌دهد که چگونه کلمات، دستور زبان و انسجام جمله باعث شکل‌گیری یک گفتمان می‌شود. در مرحله بررسی کردار گفتمانی به این پرسش پاسخ داده می‌شود که متن چگونه به کردار اجتماعی شکل می‌دهد و چگونه از آن تأثیر می‌پذیرد. در این تحلیل پیش‌زمینه‌های بافتی متن مورد توجه قرار می‌گیرد. در مرحله بررسی کردار اجتماعی توان تفسیری محقق، ارتباط ساختارها را با رویکرد فرهنگی و اجتماعی تشخیص می‌دهد.» (عربزاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۳)

۱-۱- بیان مسئله

تحلیل گفتمان انتقادی عبارت است از «انتقال مفهوم ساختار از سطح جمله و روابط دستوری همچون فعل، فاعل و مفعول به سطح متن بزرگتر و تمام توجه آن علاوه بر توضیح واحدهای ساختاری درون یک متن به زبان کاربردی آن نیز معطوف است.» (میلز، ۱۳۸۸: ۷۱)

نورمن فرکلاف در رویکرد گفتمان انتقادی خویش که مبنای تحلیل ما در این مقاله است از نظریه تعدادی از نظریه پردازان انتقادی اجتماعی مانند نظم گفتمان فوکو استفاده کرده است. از نظر وی تحلیل گفتمان به سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین تقسیم‌بندی می‌شود. در سطح توصیف به تحلیل زبانی در قالب واژگان، دستور، نظام آوایی و انسجام پرداخته می‌شود. در سطح تفسیر به تعامل بین فرآیند تولید و تفسیر متن و در سطح تبیین به زمینه‌های اجتماعی متن پرداخته می‌شود. در نتیجه برخی از زبان‌شناسان تحلیل گفتمان را «مطالعه کارکرد یا ساختار جمله و کشف و توصیف روابط آن می‌دانند که تنها به عناصر دستوری و واژگانی جمله توجه نمی‌کند؛ بلکه از آن فراتر رفته به عوامل بیرون از متن، بافت موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی و مانند آن می‌پردازد.» (فرکلاف، ۱۳۸۷: ۱۰)

به نظر فرکلاف نگاهی چند نقشی به متن ضروری است که این شیوه بررسی در دستور هالیدی لحاظ شده است؛ زیرا از نظر هالیدی نقش‌های مختلف زبان در فرانش‌های مختلف خود را نشان می‌دهد که بر اساس سه معنای بنیادین سازماندهی می‌شوند:

۱. فرانش اندیشگانی که به فرد امکان می‌دهد درباره تجربیات خود از جهان سخن بگوید.

۲. فرانش بینافردي که فرد طی مشارکت در گفتار، هم‌نگرش خود را بیان می‌کند، هم رابطه میان خود و مخاطب را شکل می‌دهد و مثلاً از شگردهایی مانند اطلاع‌رسانی یا قانع‌سازی استفاده می‌کند.

۳. فرانش متنی که فرد زبان خود را مطابق با متن‌های دیگر نظم و نسق می‌دهد. (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۰: ۸۹-۹۰)

در این متن نیز ما به بررسی فرانش اندیشگانی در سیاست‌نامه پرداخته تا از طریق این نقش، معنایی که خواجه نظام‌الملک در ارتباط با گفتمان حکومتی ارائه می‌دهد، استخراج گردد. فرآیندهای اندیشگانی به شش فرآیند تقسیم می‌شوند که به طور خلاصه عبارتند از:

۱. فرآیند مادی (material process): هر گونه اعمال فیزیکی که بر انجام دادن کاری یا رخداد واقعه‌ای دلالت داشته باشد، فرآیند مادی محسوب می‌شود؛ افعالی چون «رفتن، ساختن، آمدن، نوشتن» از این فرآیندند. (هالیدی و متیسن، ۲۰۱۴: ۱۷۹-۲۰۰)

۲. فرآیندهای ذهنی (mental process): این فرآیندها به تجربه ما از جهان خودآگاه و درونی مربوط هستند؛ در حالی که فرآیندهای مادی به تجربه ما از دنیای بیرون مربوطند. فرآیندهای ذهنی شامل ادراک، شناخت و واکنش‌های ذهنی می‌شوند و با افعالی همچون «درک کردن، فکر کردن، خواستن، تصمیم گرفتن، دوست داشتن، ترسیدن و...» همراهند.

۳. فرآیندهای رابطه‌ای (relational process): فرآیندهایی هستند که به توصیف یا شناسایی مربوط می‌شوند؛ چنانکه رابطه بین دو چیز یا دو پدیده، در قالب فرآیند

رابطه‌ای و با استفاده از افعال ربطی و معمولاً فعل «بودن» بیان می‌شود. فرآیندهای رابطه‌ای با افعال ربطی همانند «بودن، شدن، به نظر رسیدن، تبدیل شدن و...» بیان می‌شوند. (هالیدی، ۲۰۱۴: ۲۱۰-۲۲۸)

۴. فرآیند رفتاری (behavioural process): هر نوع رفتار جسمی و روانی انسان یا هر موجود جاندار دیگر، مرتبط با فرآیند رفتاری است. این فرآیند، دارای یک مشارک به نام رفتارگر است. (هالیدی، ۲۰۱۴: ۲۴۸)

۵. فرآیند بیانی (verbal process): همانگونه که از نامش پیداست، عبارت از هر نوع کنشی است که از نوع گفتن باشد؛ افعالی چون «گفتن، توضیح دادن، پرسیدن و دستور دادن» دارای فرآیند کلامی‌اند. (هالیدی، ۲۰۱۴: ۲۵۳)

۶. فرآیند وجودی (existential process): به فرآیندی اطلاق می‌شود که دربارهٔ بودن یا نبودن چیزی یا کسی و یا پدیده‌ای سخن می‌گوید. افعال به کار رفته در این نوع فرآیند شامل «بودن، ظاهر شدن و وجود داشتن» است. (هالیدی، ۲۰۱۴: ۲۵۶)

از این رو، نظریهٔ نقشگرا، رویکردی شناختی است که تجربه‌های انسان را از طریق نظام گذرایی زبان بیان می‌کند. در دستور نقشگرای نظام‌مند هالیدی، فرانش اندیشگانی از اهمیت خاصی در انتقال تجربیات برخوردار است. کاربرد فرآیندهای نقش اندیشگانی، اعم از مادی، ذهنی، رابطه‌ای، رفتاری، وجودی و بیانی از طریق فعل نمود می‌یابند و هدف این پژوهش نیز بررسی سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک با استفاده از متغیرهای نقش اندیشگانی است که با تحقیق در فعل‌شناسی این متن و تشخیص و تعیین انواع فرآیندها بر اساس نقش و معنی امکان‌پذیر شده است؛ بنابراین، تعیین بسامد انواع فرآیندهای فعلی و چگونگی کاربرد آن‌ها در این متن می‌تواند به عنوان شاخصی سبک‌شناسی به حساب آید.

۱-۲- پیشینهٔ تحقیق

پژوهش با استفاده از رویکردهای تحلیل گفتمان انتقادی در حوزهٔ متون ادبی، زبانشناسی، سیاسی و رسانه‌ای و ... در سال‌های اخیر گسترش بسیار یافته است که نمونه-

هایی از آن را می‌توان در آثار فردوس آفاگل‌زاده «تحلیل گفتمان انتقادی»، حسن سرایی «روش کیفی در مطالعات اجتماعی با تأکید بر روش تحلیل گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی» و لطف‌الله یارمحمدی «گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی»، «ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی» و همچنین مقالات بسیاری که در این زمینه انجام شده است، دید. اما تا کنون درباره سیاست نامه خواجه نظام‌المک به عنوان یکی از قدیمی‌ترین آثار در عرصه علم سیاست از منظر تحلیل انتقادی گفتمان حکومت بررسی نشده است. لیکن پژوهش‌هایی در این زمینه انجام شده که عبارتند از:

۱. «سیاست در نامه و سیاست در عمل»: فلاح در این نوشته تلاش دارد تا با اشاره‌ای کوتاه به پاره‌ای از علل رشد و فرهنگ ایرانی - اسلامی در قرون اولیه هجری، به نقش مهم مدارس نظامیه در سیر انحطاط و افول فرهنگ و اندیشه ایرانی اشاره‌ای گذرا داشته باشد. سپس نمونه‌هایی از شعر شاعرانی فلسفه‌ستیز و عقل‌گریز که از روی اعتقاد قلبی و باورهای راسخ، در چنین راهی گام نهاده بودند، به خوانندگان خود نشان دهد. (۱۳۸۳: ۶۷-۹۰)

۲. «جنسیت و قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک»: پیرا در این مقاله پس از معرفی جامعه آن عصر مسئله جنسیت را همچون بسیاری از پدیده‌های انسانی و اجتماعی در قالب نظام فرهنگی یک جامعه در سیاست‌نامه بررسی کرده است و نشان داده که اندیشه‌های وزیر بزرگ سلاجقه در مورد زنان بیشتر متأثر از سنن کهن ایرانی‌شهری است تا روح و قوانین اسلامی. (۱۳۸۷: ۱۵۵-۱۶۹)

۳. «تحلیل انتقادی گفتمان قدرت در دو فصل از سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک»: خزانة- دارو و جلاله‌وند در این تحقیق تنها در دو فصل از سیاست‌نامه با استفاده از تحلیل انتقادی گفتمان نشان داده‌اند که خواجه نظام‌الملک چگونه با توجه به پیش زمینه‌های معرفتی که بر جامعه حاکم بود، در سیاست‌نامه با بهره‌گیری از واژگان و جمله‌بندی‌ها و روایت‌ها و فراروایت‌ها، گفتمان عقیدتی خود را طراحی می‌کند و با کنترل افکار

عمومی به طرد و حذف مخالفان می‌پردازد و نهایتاً سیاست تبعیض مذهبی خود را در جامعه دین مدار ایرانی مشروعیت می‌بخشد. (۱۳۹۲: ۸۹-۱۰۸)

۴. «دگراندیشی در سیاست‌نامه، تحلیل گفتمان برخورد با مخالف در اندیشه خواجه نظام‌الملک»: قدیمی قیداری و قانعی زوارق در این مقاله ابتدا اندیشه و نگرش خواجه نظام‌الملک را با مخالفان مذهبی در متن و حکایات سیاست‌نامه توصیف و سپس بر اساس روش فرکلاف این متن را تحلیل و تبیین کرده‌اند. نویسندگان در بخشی از مقاله نیز به تحلیل متن در سه سطح واژگانی، دستوری و ساخت‌های متنی پرداخته‌اند. (۱۳۹۶: ۶۸-۳۷)

۵. «سیاست‌نامه نویسی و چرخش گفتمانی اندیشه سیاسی ایران؛ تحلیل کنش گفتار سیرالملوک»: اکوانی در این پژوهش این فرض را به آزمون گذاشته که خواجه نظام‌الملک در متن سیرالملوک نقش سوژگی سیاسی را در تحول گفتمانی از شریعت‌نامه به اندرزنامه بازی کرده است. او در متن سیرالملوک از سه استراتژی زبانی برای ایفای نقش موقعیت سوژگی بهره می‌گیرد: کم‌رنگ‌سازی، طرد، برجسته‌سازی. (۱۳۹۸: ۱۵۶-۱۲۵)

۶. «تکنولوژی‌های قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک»: اسلامی و خواجه‌سروی با استفاده از ادبیات تئوریک حکومت‌مندی به دنبال ترسیم تکنیک‌های اعمال قدرت و محدود کردن قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک می‌باشند و با ارائه یک مدل تئوریک به نقد و ارزیابی این متن می‌پردازند. (۱۳۹۲: ۲۶-۱)

۷. تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های انجام شده در این است که در پژوهش حاضر به بررسی فرانش‌های اندیشگانی بر اساس دستور نقش‌گرای هالیدی پرداخته شده که با فعل‌شناسی متن سیاست‌نامه و تعیین بسامد انواع فرآیندهای مادی، رابطه‌ای، ذهنی، رفتاری، وجودی و کلامی امکان‌پذیر شده است. در کل تازگی و نو بودن پژوهش حاضر تحلیل متن سیاست‌نامه با تحقیق در فعل‌شناسی این متن و تشخیص و تعیین انواع

فرآیندها بر اساس نقش و معنی است که در هیچ پژوهشی درباره سیاست‌نامه این بررسی انجام نشده است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

شرایط اجتماعی زمان نویسنده تأثیر فراوانی بر زبان وی دارد که ما با بررسی گفتمان این متن می‌توانیم به این مقوله مهم پی ببریم؛ زیرا تحلیل انتقادی گفتمان متن را در پیوند با شرایط اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی و موقعیتی بررسی می‌کند. هدف اصلی این پژوهش نیز این است که نشان دهیم گفتمان حکومتی سیاست‌نامه برای مشروعیت‌بخشی به حکومت حاکم از چه شیوه‌هایی استفاده می‌کند و بازتاب آن در زبان چگونه است؟

ضرورت انجام پژوهش این بوده که با تجزیه و تحلیل فرآیندهای اندیشگانی در متن «سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی» بر اساس نظام گذرایی در چارچوب دستور نقش‌گرای هالیدی با توجه به فرآیندها و بسامد و درصد وقوع آنها پس از بررسی تمام افعال موجود در متن به عنوان یک شاخص سبکی لحاظ شود تا با استفاده از این دیدگاه در شناساندن زوایای مختلف این داستان، نتایج تحلیلی خوبی ارائه شود. در کل ضرورت انجام این پژوهش بررسی سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک با استفاده از متغیرهای نقش‌اندیشگانی که با تحقیق در فعل‌شناسی این متن و تشخیص و تعیین انواع فرآیندهای اندیشگانی بر اساس نقش و معنی امکان‌پذیر شده است؛ زیرا گرایش شاعر به هر یک از این فرآیندها ما را به جهان‌بینی و ایدئولوژی حاکم بر اندیشه و افکار او راهنمایی می‌کند.

۱-۴- روش تحقیق

الگوهای مختلفی برای تحلیل متون ادبی وجود دارد که یکی از آنها تحلیل انتقادی گفتمان است. در این تحلیل پژوهشگر تحلیل خود را از ساخت به معنا گسترش می‌دهد و به شرح فرآیندهای ارتباطی متون می‌پردازد که ما نیز در این پژوهش به چنین مقوله‌ای دست یافته‌ایم.

روش اجرای پژوهش توصیفی-تحلیلی است؛ بدین صورت که ابتدا متن سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک مطالعه خواهد شد و سپس با تحقیق در متون و خواندن کتابها و مقالات، فرایندها بر اساس دستور نقش‌گرای هالیدی فیش‌برداری و نمونه‌ها استخراج شده و مطالب تحلیل و تبیین خواهد شد و در انتها با دسته‌بندی فیش‌ها و اطلاعات ثبت شده نتایج به دست آمده تبیین خواهد شد.

۲- بحث

در تحلیل گفتمان انتقادی توضیح واحدهای ساختاری درون یک متن و زبان کاربردی آن از اهمیت بسیاری برخوردار است. از آنجا که شرایط اجتماعی زمان نویسنده تأثیر فراوانی بر زبان وی دارد که ما با بررسی گفتمان این متن به این مقوله مهم پی می‌بریم، از این رو ابتدا به تحلیل بافت تاریخی و اجتماعی تولید متن سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک پرداخته و سپس این اثر با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان بر اساس فرانش‌های اندیشگانی بررسی می‌شود.

۲-۱- تحلیل بافت تاریخی و اجتماعی تولید متن سیاست‌نامه خواجه

نظام‌الملک

ابوعلی ملقب به خواجه نظام‌الملک توسی (۴۸۵-۴۰۸ ه.ق) یکی از سیاستمداران عصر سلجوقی که نقش مهمی نیز در تداوم اقتدار سلجوقیان داشته است. وی بعد از استیلای سلجوقیان و پادشاهی الب ارسلان به مقام وزارت رسید. «از این پس نظام‌الملک همواره در مقام خود باقی بود تا در سال ۴۳۱ بر اثر اختلاف با ترکان خاتون بر سر جانشینی ملک‌شاه و ترجیح برکیارق بر محمود و سعایت مخالفان به قولی از وزارت برکنار شد و یا بنا بر بعضی اقوال دست او را از کارها کوتاه کردند و اندکی بعد در راه بغداد به دست یکی از فدائیان حسن صباح به نام بوطاهر ارانی به قتل رسید.» (صفا، ۱۳۶۹: ۲/۹۰۵)

هنگامی که خواجه نظام‌الملک به وزارت آلب ارسلان می‌رسد با کشوری مواجه می‌شود که مدتی تحت استیلای امرای آل بویه است که شیعی مذهب نیز هستند. «سیاست

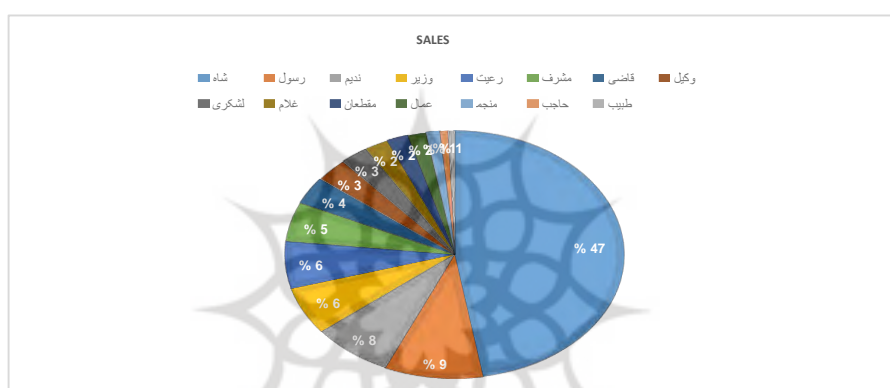
مذهبی و عقیدتی و دخالت حکومت سیاسی در عقاید و افکار مردم از قرن پنجم با تسلط غزنویان در شرق ایران آغاز شد و با تلاش‌های خواجه نظام‌الملک به اوج خود رسید. «خزانه‌دارلو؛ جلاله‌وند الکامی، ۱۳۹۲: ۹۰» البته «با روی کار آمدن سلجوقیان، شافعی و حنفی، مذاهب رسمی سلجوقیان گردید. پس از فروکش کردن سختگیری‌های رسمی اواخر دولت آل بویه و اوایل دولت سلجوقی حمایت مردانی مانند نظام‌الملک و ترویج تعالیم مذهب اشعری و شافعی در مدرسه‌ها باعث شد تا این مذاهب در سرزمین‌های شرقی اسلامی از آزادی کامل و احترام برخوردار شوند.» (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۷۲)

اختلافات و مجادلات فرقه‌ای در عصر خواجه نظام‌الملک تنها به بحث‌های لفظی و کلامی موقوف نمی‌ماند؛ بلکه در عمل نیز درگیری‌های خونباری روی می‌داد. «طرفداران فرقه‌ها اجتماع می‌کردند و به محلات فرقه‌های دیگر یورش می‌بردند، آتش زده و قتل‌عام می‌نمودند.» (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۸۲) از این رو کلام اشعری از مهمترین مقوله‌هایی است که در حیات فکری ایران دوره سلجوقی بسیار تأثیرگذار بوده است. در واقع کلام اشعری از قرن چهارم هجری به تدریج در ایران گسترش یافت و بسیاری از متفکران آن روز از جمله نظام‌الملک را تحت تأثیر قرار داد. از این رو با روی کار آمدن آل‌ارسلان و رسیدن خواجه نظام‌الملک به مقام وزارت و از آنجا که شافعی مذهب بود توانست «سلطان را قانع کند که اشعریان پیرو مذهب حق هستند و موفق به رفع تعقیب از ایشان شد. کوشش‌هایی از این قبیل موجب گردید به تدریج کلام اشعری در همه سرزمین‌های سنی‌نشین مورد قبول واقع گشت و در ایران استوار و برقرار گردید.» (پطروشفسکی، ایلیا پاولویچ، ۱۳۵۴: ۲۳۳) در کل خواجه نظام‌الملک یکی از متفکران سیاسی عصر خویش است که وی را میراث‌دار سنت ایرانی و پاسدار نهاد وزارت دانسته‌اند.

«برخی از متفکران سیاسی همانند خواجه نظام‌الملک که میراث‌دار سنت ایرانی و پاسدار نهاد وزارت بودند سعی داشتند با تکنیک‌های عملی و واقع‌گرایی که از میراث ایرانی-اسلامی آموخته بودند و در تجربه به آزمون گذاشته بودند ترسیم‌کننده سیستمی باشند که در آن مشورت، عدالت، آبادانی ایران از درجه اهمیت برخوردار باشد. خواجه نهادها را می‌شناخت و توانایی توزیع و نظارت بر قدرت را داشت.» (اسلامی؛ خواجه سروی، ۱۳۹۲:

۲-۲- بررسی سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان

در این پژوهش با مشخص کردن فرآیندهای موجود به جز حکایت‌ها که ۵۲۴ فرآیند بود، به نسبت مشارکان اصلی آن‌ها بررسی شد که مشارکان آن به ترتیب فرآیندها شامل ۲۱ تیپ شخصیتی است که عبارتند از: شاه، رسول، ندیم، وزیر، رعیت، مشرف، قاضی، وکیل، لشکری، غلام، مقطعان، عمال، منجم، حاجب، طبیب.

نمودار ارزش‌گذاری فرآیند شخصیت‌ها در سیاست‌نامه

ما نیز با توجه به اینکه تیپ‌های شخصیتی شاه، رسول، ندیم، وزیر، رعیت، مشرفان بیشترین بخش فرآیندها را تشکیل می‌دهند به بررسی این شش تیپ شخصیتی در سیاست‌نامه می‌پردازیم:

۲-۲-۱- تحلیل سیاست‌نامه بر اساس فرآیند اندیشگانی با تأکید بر

شخصیت‌های اصلی

بیشتر فرآیندهای موجود در متن مربوط به پادشاه است که شامل ۲۴۸ فرآیند است که نشان‌دهنده مرکزیت شاه در گفتمان حکومتی سیاست‌نامه است. در این فرآیندها یا شاه کنش‌گر است یا کنش‌پذیر؛ یعنی یا کاری را انجام می‌دهد یا صفتی به او نسبت داده می‌شود. مانند نمونه‌های زیر:

*ایزد تعالی اندر هر عصری یکی را از میان خلق برگزیند و او را به هنرهای پادشاهانه ستوده و آراسته گراند ... و اگر از بندگان عصیان و استخفافی بر شریعت یا تقصیر اندر طاعت و فرمانهای حق تعالی پدید آید و خواهد که بدیشان عقوبتی رساند و پاداش کردار ایشان را بچشانند... (خواجه نظام الملک، ۱۳۴۴: ۷)

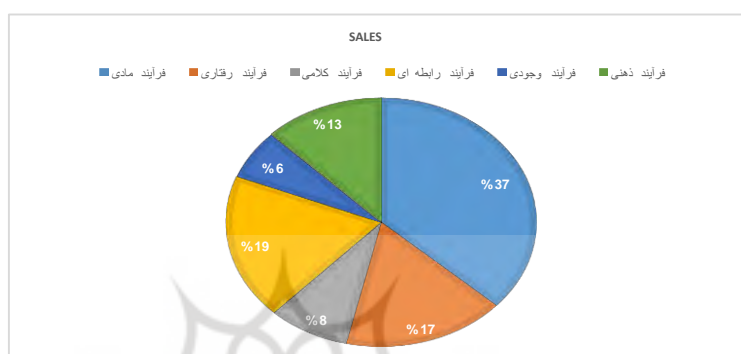
*نباید که زیردستان پادشاه زبردست گردند که از آن خلل‌های بزرگ متوگد شود و پادشاه بی‌قدر و بی‌شکوه گردد. (خواجه نظام الملک، ۱۳۴۴: ۲۰۰)

البته ما با بررسی این فعل‌ها که رابطه نویسنده را با جهان اطراف وی مشخص می‌کند به نوع نگاه وی نیز پی می‌بریم. نگاهی که بیشتر به شاه توجه داشته که بالطبع تأثیر خود را بر زبان نویسنده نیز بر جای گذاشته است. در واقع «نظام الملک کوشید با ارائه دیدگاهی که برآمده از نگاه ایرانیان به سلطنت بود، جایگاه شاه سلجوقی را که در واقع فراتر از جایگاه فرمانده سران قبایل ترک نبود، به مقام شاهی فرهمند، یگانه و با اقتدار مطلق، تغییر دهد.» (اکبری، ۱۳۸۷: ۱۰۳) در کل نظریه خواجه نظام الملک در سیاست‌نامه بیشتر حول محور شاه آرمانی است.

«این دریافت از جایگاه شاه آرمانی در هیچ یک از سیاست‌نامه‌های دوره اسلامی به تصریحی که در نوشته خواجه نظام الملک طوسی پرداخته شده، نیامده است. شاه آرمانی چنان که گفته شد، برگزیده خداست و این انتخاب بویژه در دوره‌هایی دارای اهمیت است که بر اثر عصیان و گناهان بندگان سامان امور از هم گسیخته باشد. در چنین زمانه‌ای، شاه برگزیده و دارای فره ایزدی، عاصیان را مالش می‌دهد و هر یک از بندگان را به پایگاهی که شایسته اوست می‌رساند تا نظامی بسامان برقرار کند.» (طباطبایی، ۱۳۹۷: ۱۷۸-۱۷۷)

از این رو نظام الملک با این نگاه بود که توانست با مشروعیت بخشی به یک حکومت نامتمرکز از آشفتگی‌هایی که در اثر این حکومت به وجود می‌آمد جلوگیری کند و نگاهی فرادستی به پادشاه در مقابل طبقات دیگر جامعه داشته باشد که این نگاه و دیدگاه خواجه نظام الملک خود باعث شد که حکومت سلجوقی به اقتدار دست یابد. البته باید به این نکته هم توجه کنیم که «نظام الملک چنان مرتبه‌ای در حکومت سلجوقیان داشت که پژوهشگران تاریخ ترور او را طلیعه سقوط حکومت سلجوقیان در ایران دانسته‌اند.» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۴۶۱)

ما با نگاهی ساختاری به این اثر به معنای حاصل از نگاه نویسنده دست می‌یابیم؛ زیرا نگاه یک شاعر یا نویسنده تأثیر خود را بر ساختار برجای می‌گذارد که ما با بررسی فعل-های سیاست‌نامه و فرآیندهای حاصل از آن به چنین نتیجه‌ای دست می‌یابیم که در زیر نمودار فرآیندهای مربوط به شاه نشان داده می‌شود:

نمودار کنش‌های شاه و ارزش‌گذاری این کنش‌ها

با توجه به نمودار بالا بیشترین فرآیندهای مربوط به شاه فرآیند مادی است. این نوع فرآیندها مبتنی بر انجام کاری است و عاملیت کنش‌گر خود را نشان می‌دهد. تعداد بالای فرآیند مادی در فرآیندهای متعلق به شاه خبر از عاملیت بالای این شخص در نظر خواجه نظام‌الملک و کنش‌گری شاه در جامعه مورد نظر او دارد. به عنوان نمونه مثال‌هایی از فرآیندهای مادی متعلق به شاه ذکر می‌شود:

* چاره نیست پادشاه را از آنک در هفته دو روز به مظالم نشیند و داد از بیدادگر بستاند. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۳)

* بر پادشاه واجبست در کار دین پژوهش کردن و فرایض و سنت و فرمانهای خدای تعالی به جای آوردن و کار بستن. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۶۸)

* واجبست پادشاه را از احوال رعیت و لشکر و دور و نزدیک خویش پرسیدن و اندک و بسیار آنچه رود دانستن و اگر نه چنین کند عیب باشد ... (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۷۳)

* و پادشاه را خبر داد در وقت پادشاه برنشسته است و تاختن برده (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۸۷)

فرآیند دوم مربوط به شاه رابطه‌ای است. تعداد بالای این فرآیند در میان فرآیندهای اندیشگانی مربوط به شاه حاکی از این است که خواجه نظام‌الملک جملات بسیاری را به وصف و معرفی شاه پرداخته و در بسیاری موارد کلام خود را به شاه اختصاص داده است. در این وصف و معرفی‌ها نیز تیت مؤلف به وضوح آشکار است؛ یعنی تعلیم و تنبّه و مشروعیت‌بخشی به حکومت حاکم؛ زیرا «نظام‌الملک پس از آنکه به وزارت رسید کوشید با برقراری دستگاه دیوان سالاری به سبک ایرانی، هرج و مرج حاکم بر امور حکومتی را از میان ببرد.» (پیرا، ۱۳۸۷: ۱۵۹) در واقع روی سخن خواجه نظام‌الملک در این کتاب با حاکمی است که آموزش مملکت‌داری به او از اهمّ مسائل است. به همین دلیل خواجه نظام‌الملک در فرآیندهای رابطه‌ای خود سعی دارد خصوصیات مربوط به شاهی موفق و آگاه را به تصویر بکشد که در زیر نمونه‌هایی از آن ذکر می‌شود:

* پادشاه بیدارست و به همه جای کار آگهان گماشته‌اند. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۷۳)

* پادشاه داند و آنچه واجب در خورد آنکس باشد، ناگاه پاداش و مالش و نواخت می‌رساند. آن پادشاه چون چنین باشد، پیوسته مردمان بر طاعت حریص باشند. (خواجه نظام الملک، ۱۳۴۴: ۷۴)

* و هر چند که این خداوند بحمدالله تعالی به جایگاهی رسیده است که از این تکلف‌ها مستغنی است؛ لیکن زینت ملک و ترتیب پادشاهی بر اندازه همت ملک باید که باشد. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۱۱)

فرآیندهای رفتاری متعلق به شاه نیز در میان فرآیندهای دیگر جایگاه سوم را دارد که به نوعی اقتدار شاه و مشروعیت‌بخشی به حکومت وی را نشان می‌دهد:

* و اگر از بندگان عصیان و استخفافی بر شریعت یا تقصیر اندر طاعت و فرمانهای حق تعالی پدید آید و خواهد که بدیشان عقوبتی رساند و پاداش کردار ایشان را بچشانند... (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۷)

* چاره نیست پادشاه را از آنک در هفته دو روز به مظالم نشیند و داد از بیدادگر بستاند و انصاف بدهد. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۳)

*بر پادشاه واجبست... علماء دین را حرمت داشتن. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۶۸)

۳۱ فرآیند از ۲۴۸ فرآیند مربوط به پادشاه نیز فرآیند ذهنی است که نویسنده بیشتر از فعل‌های دانستن، باخبر بودن و واقف بودن استفاده می‌کند که نشان از ادراک بالای شاه نسبت به جامعه دارد؛ زیرا شخصیت شاه در این فرآیند در ارتباط با سایر ارکان جامعه مطرح می‌شود که نشان از این دارد که شاه فردی دور از جامعه نیست و در ارتباط با جامعه معنا پیدا می‌کند که در زیر نمونه‌هایی از آن ذکر می‌شود:

*بر پادشاه واجب است در کار دین پژوهش کردن و... در هفته یک بار یا دو بار علما دین را راه دهد و امر حق تعالی از ایشان بشنود و حکایات پادشاهان عادل بشنود و در آن حال دل از اشغال دنیا فارغ گرداند و گوش و هوش با ایشان دارد و بفرماید تا فریقین مناظره کنند و هر چه او را معلوم نشود باز پرسد چون دانست بدل بگمارد که چون یک‌چندی چنین کرده شود عادت گردد. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۶۸)

*واجبست پادشاه را از احوال رعیت و لشکر و دور و نزدیک خویش پرسیدن و اندک و بسیار آنچه رود دانستن و اگر نه چنین کند عیب باشد و بر غفلت و ستمکاری حمل نهند و گویند فسادی و دست درازی که در مملکت می‌رود یا پادشاه می‌داند یا نمی‌داند؛ اگر می‌داند و آنرا تدارک و منع نمی‌کند، آنست که همچو ایشان ظالم است. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۷۳)

فرآیند بعدی مربوط به شاه فرآیند کلامی است که بیشتر به صورت امری و با فعل‌هایی چون «فرماید، فرمود، بنویس، عرض کنند، مثالی دهد، می‌خواند، بفرماید، باز پرسد و...» به کار رفته است که نشان از اقتدار شاه در امر حکومتی دارد که نمونه‌هایی از آن در زیر ذکر می‌شود:

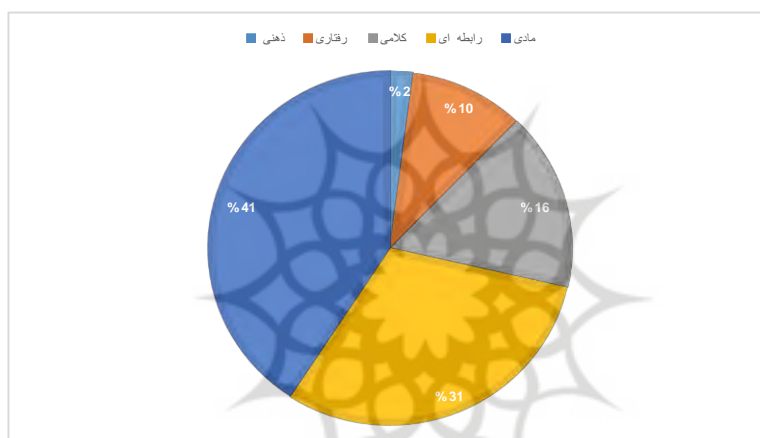
*بر شاهراه‌ها رباط فرماید. از کردن آن نام همیشه او را بماند و ثواب آن بدان جهان او را حاصل بود. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۸)

*و چون این بنده را فرمود که بعضی از سیر نیکو از آنج پادشاهان را از آن چاره نیست، بنویس. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۰)

*چاره نیست پادشاه را از آنک در هفته دو روز به مظالم نشیند و داد از بیدادگر بستاند و انصاف بدهد و سخن رعیت به گوش خویش بشنود، بی‌واسطه و چند قصه که مهم‌تر بود

باید عرض کنند و در هر یکی مثالی دهد که چون این خبر در مملکت پراکنده شود که خداوند عالم متظلمان و دادخواهان را در هفته دو روز پیش خویش می‌خواند و سخن ایشان می‌شود همه ظالمان بشکوهند. (خواجہ نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۳)

بعد از پادشاه افرادی که بیشترین فرآیندهای اندیشگانی به آنها تعلق دارد رسولان هستند که نقشی اساسی در نظام درباری سلجوقیان دارند که در زیر ابتدا نمودار مربوط به فرآیندهای آنان ترسیم می‌شود و سپس به تحلیل این فرآیندها پرداخته می‌شود:

نمودار کنش‌های مربوط به رسولان و ارزش‌گذاری این کنش‌ها

از میان فرآیندهای موجود در سیاستنامه ۴۹ فرآیند مربوط به رسولان است که بعد از پادشاه بیشترین فرآیندها متعلق به آنان است. هر چند از لحاظ تعداد، قابل مقایسه با فرآیندهای مربوط به پادشاه نیستند؛ اما از وجهی دیگر اهمیت رسولان را از دیدگاه خواجہ نظام‌الملک طوسی نشان می‌دهد. فعل‌هایی که برای این فرآیندها به کار می‌رود هر کدام به نوعی خصوصیات مربوط به رسولان را به تصویر می‌کشد که بیشترین آمار متعلق به فرآیندهای مادی و رابطه‌ای است که نشان از دیدگاه واقع‌گرا و توصیفی نویسنده نسبت به کنش‌های مربوط به رسولان دارد که در زیر برای هر فرآیند نمونه‌ای در سیاستنامه ذکر می‌شود:

فرآیند مادی

*رسولان که از اطراف می‌آیند تا به درگاه برسند، کسی را خیر نمی‌باشد. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۱۲)

فرآیند کلامی

*باید که گماشتگان سرحدها بگویند تا هر که بدیشان رسد در حال سوار فرستد و خبر دهند. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۱۲)

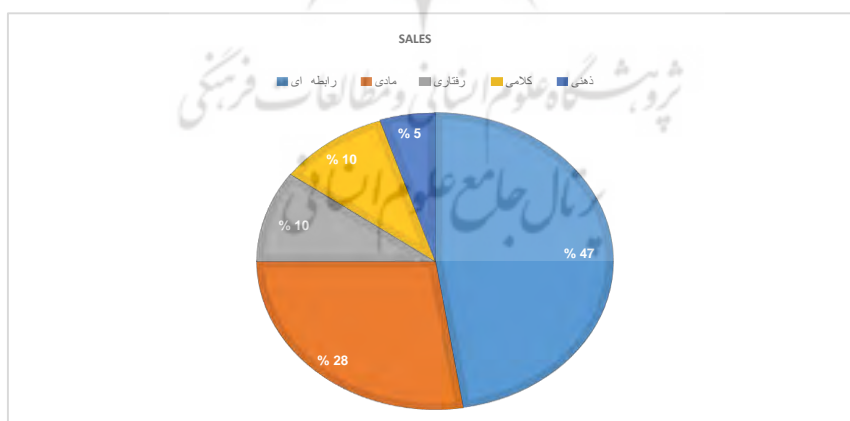
فرآیند رابطه‌ای

*این بدان یاد کردم که رسولان بیشتر عیبجوی باشند و همگی بنگرند تا در پادشاهی و مملکت او چه چیز است که از عیب و هنر است. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۱۵)

*فرآیند رفتاری

*و رسولی را مردی شاید که او خدمت ملوک کرده باشد و به سخن گفتن دلیری آورد. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۱۶)

بعد از رسولان ندیمان از لحاظ ارزشگذاری فرآیندها بیشترین آمار را دارد که در زیر نمودار ارزشگذاری کنش‌های آن رسم و سپس به تحلیل آن پرداخته می‌شود:

نمودار کنش‌های مربوط به ندیمان و ارزش‌گذاری این کنش‌ها

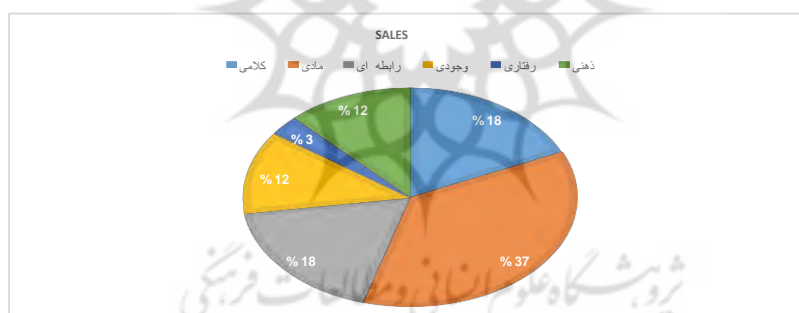
همانطور که در نمودار بالا نیز می‌بینیم درصد بیشتری از کنش‌های مربوط به ندیمان فرآیند رابطه‌ای و کلامی است که نشانگر دیدگاه توصیفی نویسنده نسبت به ندیمان و همچنین نقش پویا و مؤثر ندیمان در ارتباط با پادشاه دارد که در زیر نمونه‌های این فرآیندها ذکر می‌شود:

*فرآیند رابطه‌ای:

در ندیم چند فایده بود؛ یکی آنک پادشاه را مونس بود و ... (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۰۵)

*فرآیند کلامی

باید که موافق پادشاه باشد. هر چه پادشاه بر زبان راند و گوید زه و احسنت گوید و معلمی نکند ... (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۱۰۶)

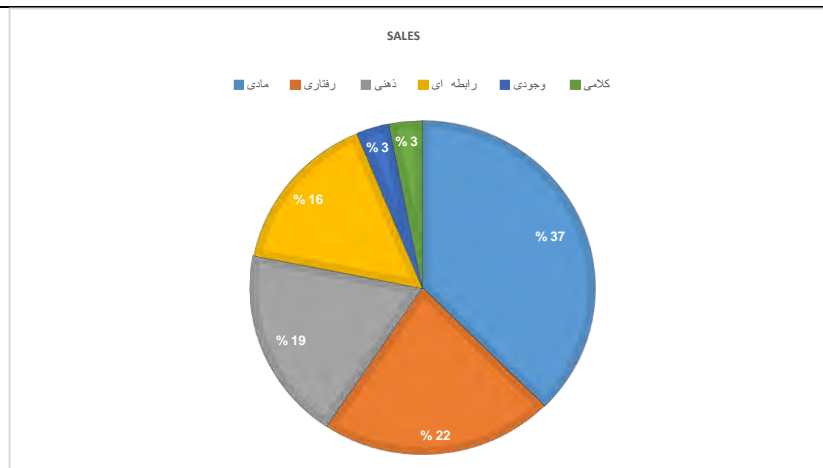
نمودار کنش‌های مربوط به وزیر و ارزش‌گذاری این کنش‌ها

در فرآیندهای مربوط به وزیر بیشترین آمار را به ترتیب فرآیند مادی، رابطه‌ای و کلامی که نشانگر نیروی عامل و کنشگر وزیر و فرد مشاور و محل صحبت پادشاه است، دارد. همچنین نشانگر دید واقعگرا، توصیفی و پویای نویسنده و نشان از خدمت‌گذاری صادق وی دارد که حقایق را بر زبان می‌آورد و سعی در نصیحت بالا دستی خود دارد. البته این ویژگی در بیشتر سیاست‌نامه‌ها قابل مشاهده است. خدمت‌گذاری صادق که پادشاه را در مسیر درست هدایت می‌کند. البته مطالعه بافت تاریخی نیز نشان می‌دهد که:

«مغولان به دلیل ناآشنایی با قواعد کشورداری و فرهنگ ایرانی از وزیران ایرانی در اداره امور کشور استفاده می‌کردند. این وزیران، بزرگترین پشتیبان‌های مردم ایران و فرهنگ ایرانی بودند که با اقداماتی مانند ساخت بناهای بسیار و تشویق‌های مالی و حمایت‌های اجتماعی علما و فضلا کمک زیادی به رواج علم و ادب کردند.» (فولادی، ۱۳۸۳: ۳۷)

برادران جوینی، خواجه نصیرالدین طوسی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی از جمله این وزیران هستند که نقش مهمی در آبادانی کشور و همچنین مهار گفتمان فکری-فرهنگی غیر مدنی مغول داشتند. مهار این گفتمان باعث توجه به علم و نخبه‌پروری، رعایت اصل کفاف و ساده‌زیستی شد. همچنین تلاش این افراد برای دور کردن ایلخانان از ظلم و غارتگری موجب تأمین امنیت و بهبود شرایط جامعه در این زمان شد. (رضوی، ۱۳۸۸: ۹۳-۱۰۸) در کل با نگاهی به متن می‌توان به نقش مؤثر وزیر در تداوم حکومت سلجوقی و همچنین به عنوان فردی که یاریگر پادشاه در اداره حکومت هست، توجه کرد. به عنوان نمونه:

*و از احوال وزیران می‌باید پرسیدن تا شغلها بر وجه می‌رانند یا نه که صلاح و فساد پادشاه و مملکت بدو باز بسته باشد که چون وزیر نیک روش و نیک رأی باشد مملکت آبادان بود و لشکر و رعایا خشنود و آسوده و با برگ و پادشاه فارغ دل و چون بد روش باشد در مملکت آن خلل تولید کند که در نتوان گفت. همیشه پادشاه سرگران بود و رنجور دل و ولایت مضطرب. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۲۴)

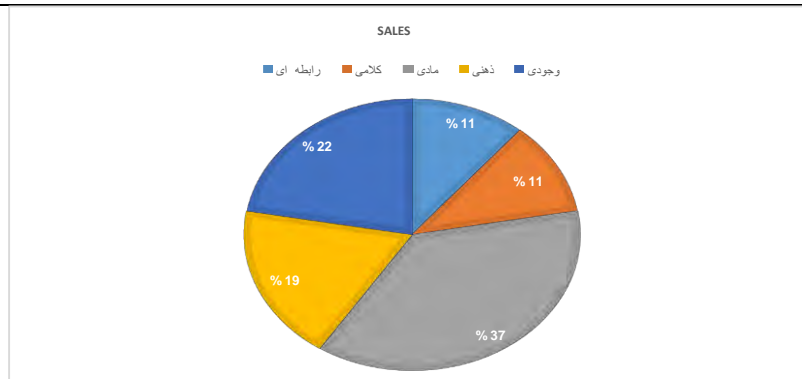

نمودار کنش‌های مربوط به رعیت و ارزش‌گذاری این کنش‌ها

در فرآیندهای متعلق به رعیت بیشترین آمار را به ترتیب فرآیندهای مادی، رفتاری و ذهنی دارد که نشانگر اهمیت اعمال فیزیکی، رفتاری و درونی در رابطه پادشاه و رعیت دارد. از این رو نویسنده بیشتر از فعل‌هایی استفاده کرده است که خصوصیات و وظایف بارز رعیت را در قبال حکومت و همچنین وظیفه حکومت در برابر رعیت را به تصویر می‌کشد که این فعل‌ها عبارتند از: راه اطاعت سپردند، تمردی نمایند، پای از حد خویش بیرون نهند، مشغول باشند، روزگار می‌گذرانند، به دعای خیر مشغول می‌باشند، رنج رسد، آواره شوند، خشنود باشند و ... است که در زیر نمونه‌ای از آن ذکر می‌شود:

* رعایا آنکه راه اطاعت سپردند و به کار خویش مشغول باشند از رنجها آسوده دارد تا در سایه‌ی عدل او به راحت روزگار می‌گذرانند. (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۸)

* اگر رعایا خواهند که به درگاه آیند و حال خویش باز نمایند، مر ایشان را از آن باز ندارند و ... (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۳۵)

نمودار کنش‌های مربوط به مشرفان و ارزش‌گذاری این کنش‌ها

با توجه به نمودار بالا درصد بیشتری از فرآیندهای مربوط به مشرفان را فرآیندهای مادی تشکیل می‌دهد که نشان از دید واقع‌گرای خواجه نظام‌الملک دارد. «خواجه یکی از سیستمی‌ترین و واقع‌گراترین متفکران سیاست محسوب می‌شود. او دغدغه امنیت دارد و برای اینکه بتواند بقا و دوام حکومت را افزایش دهد به روابط نظامی و جاسوسی فکر می‌کند.» (صفی، ۱۳۸۹: ۲۱۷) البته در اندیشه خواجه نظام‌الملک اصل اساسی جاسوسی حکومت بر خود (فوکو، ۱۳۸۹: ۳۸۶) است. از این رو این روابط در دید خواجه نظام‌الملک نسبت به مشرفان از اهمیت خاصی برخوردار و نشانگر اعمال فیزیکی مربوط به آنان نیز است که با فعل‌های «فرستد، افتد، بدهند، دهند، میرسد، روند، می‌آورند و ...» بیان شده است که در زیر نمونه‌ای ذکر می‌شود:

* کسی را که بر وی اعتمادی تمام است، او را اشراف فرمایند تا آنچه به درگاه رود، او میدانند و ... (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۷۲)

در کل خواجه نظام‌الملک همه اقشار جامعه از جمله شاه، رسول، ندیم، وزیر، رعیت، مشرفان، قاضی، وکیل، لشکری، غلام، مقطعان، عمال، منجم، حاجب، طبیب را در عملکردهای مثبت یا منفی سهیم می‌داند که البته بیشتر عملکردها با فعل مثبت ذکر شده‌اند که این خود به نوعی به تأثیرپذیری برای تثبیت حکومت حاکم بر جامعه بوده است. خواجه نظام‌الملک سعی می‌کرده با مثبت معرفی کردن اعضای حکومت آنها را به سویه‌ای مثبت و همچنین تشکیل حکومتی با آرامش و سکون دعوت کند؛ زیرا اعضای حکومت

نقشی اساسی در یاریگری شاه و آبادانی جامعه دارند و بدون وجود آنها اداره جامعه توسط یک فرد غیر ممکن است. وی با تألیف سیاست‌نامه قانون اساسی حکومتی را تألیف می‌کند که تمام هم و غم آن ترکیب نقش مثبت پادشاه و دیگر ارکان حکومتی است. حکومتی که نشانگر تمدن بشری در سده ششم است و کتاب سیاست‌نامه ثمره دیوان‌سالاری ایران دوره باستان به ویژه دوره ساسانی است و ایرانیان این دیوان‌سالاری و حکومت‌داری را حفظ کردند؛ اگرچه عنصر عرب یا ترک در رأس حکومت فرمان می‌رانده است. در واقع حکومت سلجوقی یک حکومت کاملاً ایرانی بوده که باوری آسمانی آن را شکل می‌داده است.

۳- نتیجه‌گیری

تحلیل انتقادی گفتمان از رویکردهای نوین در مطالعات ادبی است که منتقد از توصیف زبانی اثر فراتر می‌رود و با توجه به بافت‌های موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و تاریخی به معنای اثر دست می‌یابد.

از آنجا که زبان خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه حاصل تجربیات وی در عرصه حکومت‌داری و به تأثیرپذیری از شرایط اجتماعی زمان نویسنده است، بررسی گفتمان این متن می‌تواند حائز اهمیت بسیار باشد که ما نیز با بررسی متن سیاست‌نامه به این نتیجه دست می‌یابیم که تفاوت بسیاری با پژوهش‌هایی که در حیطه گفتمان قدرت و برخورد با مخالف درباره سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک انجام شده است، دارد. در واقع ما در این پژوهش با استفاده از الگوی تحلیل انتقادی گفتمان، تحلیل خود را از ساخت به معنا گسترش داده و به شرح فرآیندهای فرانش اندیشگانی که به فرد امکان می‌دهد درباره تجربیات خود از جهان سخن بگوید، پرداخته‌ایم تا از طریق این نقش، معنایی که خواجه نظام‌الملک در ارتباط با گفتمان حکومتی ارائه می‌دهد، استخراج گردد.

با توجه به بسامد فرآیندها بیشترین فرآیندها در این متن متعلق به پادشاه است که این خود نشانگر مرکزیت شاه و نظام مرکزسالار در گفتمان حکومتی سیاست‌نامه دارد. در واقع سیاست‌نامه متنی در جهت حفظ ساختار حکومتی زمانه خود با تأکید بر مشروعیت بخشی و گزینش حاکم و حدود و اختیارات وی و رفاه رعیت و آبادی کشور است. در کل در

سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، راه‌ها و شیوه‌های حفظ اقتدار و مشروعیت قدرت سیاسی به حاکم ارائه شده است؛ یعنی در واقع کانون تفسیر سیاست‌نامه قدرت حاکم و بیان راه و رسم فرمانروایی و مشروعیت‌بخشی به حکومت حاکم از اهداف خواجه نظام‌الملک در تدوین سیاست‌نامه بوده است که ما نیز با بررسی ساختار این کتاب به چنین نتیجه‌ای دست یافتیم.

بعد از پادشاه بیشترین فرآیندها به ترتیب مربوط به رسول، ندیم، وزیر، رعیت، مشرفان و... است. هر چند از لحاظ تعداد قابل مقایسه با فرآیندهای مربوط به پادشاه نیستند؛ اما از جهی دیگر اهمیت این ارکان حکومتی را از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی نشان می‌دهد. فعل‌هایی که برای این فرآیندها به کار می‌رود، هر کدام به نوعی خصوصیات مربوط به آنان را به تصویر می‌کشد که نشان از دیدگاه واقع‌گرا، توصیفی، پویای نویسنده نسبت به کنش‌های مربوط به آنان و همچنین نقش مؤثر آنان در ارتباط با پادشاه دارد. از این رو می‌توانیم وی را متفکری عمل‌گرا و واقع‌گرا بدانیم.

خواجه نظام‌الملک بیشتر فعل‌های مربوط به شخصیت‌ها را مثبت ذکر کرده‌اند که این خود به نوعی به تأثیرپذیری برای تثبیت حکومت حاکم بر جامعه بوده که سعی می‌کرده با مثبت معرفی کردن اعضای حکومت آنها را به سویه‌ای مثبت و تشکیل حکومتی با آرامش و سکون دعوت کند؛ زیرا اعضای حکومت نقشی اساسی در یاریگری شاه و آبادانی جامعه دارند و بدون وجود آنها اداره جامعه توسط یک فرد غیر ممکن است.

فهرست منابع

۱. آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۰). **تحلیل گفتمان انتقادی**. تهران: علمی و فرهنگی.
۲. اسلامی، روح‌اله؛ خواجه‌سروی، غلامرضا. (۱۳۹۲). «تکنولوژی‌های قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک». *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*، سال اول، شماره ۴، بهار، صص ۱-۲۶.
۳. اکبری، احمدرضا. (۱۳۸۷). «خواجه نظام‌الملک و فلسفه نگارش سیاست‌نامه». *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، سال دوازدهم، شماره نهم، صص ۱۰۳-۱۰۱.

۴. اکوانی، حمداله. (۱۳۹۸). «سیاست‌نامه نویسی و چرخش گفتمانی اندیشه سیاسی؛ تحلیل کنش گفتار سیرالملوک». دو فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش سیاست نظری، شماره بیست و پنجم، بهار و تابستان، صص ۱۵۶-۱۲۵.
۵. بیهقی، ابوالحسن علی‌بن‌زید (ابن فندق). (۱۳۶۱). **تاریخ بیهقی**. تصحیح احمد بهمنیار، تهران: فروغی.
۶. پطروشفسکی، ایلیا پولویچ. (۱۳۵۴). **اسلام در ایران از هجرت تا پایان قرن نهم هجری**. ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
۷. پیرا، فاطمه. (۱۳۸۷). «جنسیت و قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک». مجله پژوهش زنان، دوره ششم، شماره ۳، پاییز، صص ۱۶۹-۱۵۵.
۸. خواجه نظام‌الملک، ابوعلی حسن‌بن‌علی. (۱۳۴۴). **سیاست‌نامه**. با حواشی و یادداشتها و اشارات علامه فقید محمد قزوینی، چاپ دوم، تهران: زوآر.
۹. سلطانی، سید علی اصغر. (۱۳۹۲). **قدرت، گفتمان و زبان**. چاپ چهارم، تهران: نی.
۱۰. راوندی، محمدبن علی سلیمان. (۱۳۶۴). **راحة‌الصدر و آية‌السرور در تاریخ آل سلجوق**. تصحیح محمد اقبال، تهران: امیرکبیر.
۱۱. رضوی، سید ابوالفضل. (۱۳۸۸). **شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان**. تهران: مرکز.
۱۲. زرینکوب، عبدالحسین. (۱۳۸۴). **روزگاران، تاریخ ایران**. چاپ هفتم، تهران: سخن.
۱۳. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). **تاریخ ادبیات ایران**. جلد ۲. تهران: انتشارات فردوس.
۱۴. صفی، امید. (۱۳۸۹). **سیاست دانش در جهان اسلام**. ترجمه مجتبی فاضلی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۱۵. طباطبایی، جواد. (۱۳۹۷). **خواجه نظام‌الملک طوسی، گفتار در تداوم فرهنگی ایران**. چاپ دوم، تهران: مینوی خرد.
۱۶. عربزاده، فاطمه؛ حیاتی، زهرا؛ ایشانی، طاهره. (۱۳۹۵). «تحلیل انتقادی گفتمان حکومت در باب اول بوستان سعدی». فصلنامه علمی- پژوهشی زبان و ادبیات فارسی، شماره چهل و دوم، پاییز، صص ۱-۳۰.
۱۷. فرکلاف، نورمن. (۱۳۸۷). **تحلیل انتقادی گفتمان**. ترجمه فاطمه شایسته‌پیران و دیگران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

۱۸. فوکو، میشل. (۱۳۸۹). **تئاتر فلسفه** (گزیده درس گفتارها، کوتاه نوشته‌ها و گفتگوها). ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.
۱۹. فولادی، مهناز. (۱۳۸۳). تأثیر حمله و حکومت مغول بر شعر فارسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهرا.
۲۰. قدیمی قیداری، عباس؛ قانع زوارق، علی. (۱۳۹۶). «دگراندیشی در سیاست‌نامه، تحلیل گفتمان برخورد با مخالف در اندیشه خواجه نظام‌الملک». *فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام*، شماره ۱۳، پاییز، صص ۶۸-۳۷.
۲۱. میلز، سارا. (۱۳۸۸). **گفتمان**. ترجمه فتاح محمدی، تهران: هزاره سوم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی